

17105

Urengait

Urengait & Urengait

Urengait

1920

9(47.926)

U-94

17105

5 OCT 2011

Ս. Վ. ՐԱՅԵԱՆ

ԱՆԿԱԽ ԵՒ ՄԻԱՑԵԱԼ
ՀԱՅԱՍՏԱՆ

1920

ՏՊԱՐԱՆ «ՀԱՅՐԵՆԻՔ»

ԲՕՍՏՈՆ

Վ-94

493

Ս. Վ. ԲԱՅԵԱՆ

ԱՆԿՍԻ ԵՒ ՄԻՍՑԵԱԼ
ՀԱՅԱՍՏԱՆ

1920

ՏՊԱՐԱՆ «ՀԱՅՐԵՆԻՔ»

ԲՕՍՏՈՆ

105

12 SEP 2013

13931

ՆՐԱՆՑ

Ովհեր Արեւածագը չտեսած ընկան

Հայաստանի Ազատութեան

ճանապարհին

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

Երբորդ տարին է ահա, որ գոյութիւն ունի Հայաստանի Հանրապետութիւնը, իբրեւ անկախ պետութիւն:

Շատ խռովայոյց եղաւ այն ովկիանոսը, որով անցաւ հայ ժողովուրդը, մինչեւ որ խարխաւս ձգեց Ազատութեան մարտահանգիստը: Շատ գոհեր տուեց նա ու շատ տառապեց: Բայց վերջ ի վերջոյ ամեն տանջանք կը մոռացուի, երբ տրուած նպատակը իրագործուած է: Իսկ հայ ժողովրդի ամենանւիրական նպատակը այսօր իրականութիւն է. — նա այլեւս ազատ է:

Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի պատմութիւնը չէ գրւած տակաւին: Արտասահմանի լայն հասարակութեան շատ քիչ բան է յայտնի եւ այն փոքորկոտ իրադարձութիւնների մասին, որոնց միջից ծնունդ առաւ Հայաստանի Հանրապետութիւնը: Աւելի կատարեալը քողնելով ապագային՝ ներկայ գրգռելով նպատակ ունիւմ տալու ուրազիծը այն դէպքերի, որոնք անմիջականօրէն կապ-

ւած են մեր պետութեան կազմակերպութեան հետ: Քայլ առ քայլ հետեւելով դէպքերի ընթացքին՝ ես աշխատել եմ ներկայացնել անաչառ պատկերը մեր մաքառումների եւ վախճանական պատկույթը մեր յուսահատական նիւթերի:

Ես գիտեմ՝ ամերիկահայ ընթերցողը չկամենար աւելի երկարաշունչ ու մանրապատում ուսումնասիրութիւն կարդալ եւ աւելի խորը քափանցել բոլոր այն հանգամանքների մէջ, որոնք վերջին տարիների մեր պատմութեան ստերաուր ու պայծառ էջերն են կազմում, բայց... Հայաստանում ապրող գործչից այդպիսի պահանջ անելը արդար չէ. դրա համար ո՛չ ժամանակ ունինք, ո՛չ միջոց եւ ո՛չ նետրդեր: Աւելին կանենք վաղը:

Աւերակների ու քառի միջից ծնունդ առաւ Հայաստանի Հանրապետութիւնը: Սեփական արիւնով եւ քրտինքով ձեռք բերեց հայ աշխատաւոր ժողովուրդը իր ազատութիւնը: Եւ սեփական տնաջան աշխատանքով է նա վերաշինում այսօր իր աւերակ բոյնը: Թո՛ղ ոչ ոք հեռու ապրողներից չհամարձակի նրա երեսին շարտել կշտամբանքի ու դժգոհութեան խօսք: Հայաստանում ինչ որ արւել է հայաստանցու գոհողութիւններով է արւած: Եւ ներկայացնելով քեզ, ամերիկահայ ընթերցող, համառօտ պատմութիւնը մեր երկրի վերջին ազատագրական մաքառումների, կուզէի, որ դու ակնածանքով ծունկի իջնէիր Հայաստանի նահատակ, բայց հերոս ժողովրդի առջեւ, որ մինչեւ վերջ պողպատի պէս տոկուն մնաց նահատագրի բոլոր հարւածների առջեւ եւ հակառակ բոլոր դաւերի ու չարակամութեանց, հասաւ իր վրսեմ նպատակին:

Ս. ՎՐԱՅԵԱՆ

I

ՌԱԶՄԱՃԱԿԱՏԻ ՔԱՅՔԱՅՈՒՄԸ

1918 թվականը յաւէտ անջնջելի կմնայ հայ ժողովրդի յիշողութեան մէջ — այնքա՛ն դառն էր նա եւ արելնոտ: Յաւէտ յիշատակելի կլինի նաեւ այն պատճառով, որ այդ թվականին տաժանելի երկունքով ծնւեց Հայաստանի մանուկ հանրապետութիւնը:

Նախընթաց 1917 թ. տարւայ վերջին ամենքի համար այլեւս պարզ էր, որ Ռուսական Մեծ Յեղափոխութիւնը, վերածւելով բողաքայրական կուռի, իրականին մէջ պիտի հրաժարէր իր առաջին օրերի նշանաբաններից եւ ամենից առաջ ռազմաճակատի պաշտպանութեան մտքից: Այս հանդամանքն ամենածանր կերպով պէտք է անդրադառնար հայ ժողովրդի վիճակի վրա, որովհե-

տեւ ճակատի լքումը պիտի նշանակէր նաեւ Տաճկահայաստանի զրաււած վայրերից հրաժարում եւ տաճկահայ մնացորդների բնաջնջում: Եւ հասկանալի է, որ հայկական շրջաններն ամենուրեք սրտի թրթռումով էին հետեւում ռուսական յեղափոխութեան ելեւէջներին:

Գերման-բօլշեւիկեան բանակցութիւններն ու Բրեստ-Լիտովսկի խայտառակ հաշտութիւնը գերազանցեցին հայերի ամենամոռաց սպասումներն անգամ: Մորհրդային Ռուսաստանը մի կողմից Տաճկահայաստանի անկախութեան օրէնքն էր հրատարակում, միւս կողմից ստորագրում էր մի պայմանագիր, որ ոչ միայն ամբողջ Տաճկահայաստանը թողնում էր տաճիկներին, այլ զիջում էր նրանց նաեւ Ռուսահայաստանի մէկ կարեւոր մասը:

Ի տես Ռուսաստանի ներքին քայքայումի եւ ռուս բանակի աղէտաւոր բարոյալքման՝ հայ ժողովուրդը մէկ մտահոգութիւն միայն ունէր — պաշտպանել Տաճկահայաստանի զրաււած մասերը եւ արգելք հանդիսանալ տաճիկների յառաջխաղացման: Իր ուժերը սակայն շատ էին փոքր ձեան պէս հալչող ռուս զօրքերի տեղը բռնելու եւ լայնատարած ճակատը ապահովելու համար: Այդ էր պատճառը, որ նրա ներկայացուցիչները հարկադրւած եղան զիջելու եւ Անգլո-կովկասեան միւս ժողովուրդների ներկայա-

ցուցիչների հետ համաձայնելու բանակցութիւններ սկսել տաճիկների հետ: Այդ բանակցութիւնները տեղի ունեցան 1917 թ. վերջերին Երզնկայում, ուր եւ կնքեց նախնական զինադադար: Տաճիկները նոյնպէս շատ էին քայքայւած եւ կարիք ունէին շունչ տանելու եւ թուլացած ուժերը հաւաքելու: Եւ մինչ անդրկովկասեան ժողովուրդները զրաււած էին ճառերով ու փոխադարձ վէճերով, տաճիկ հրամանատարութիւնը կարողացաւ զանազան տեղերից բերել մեր սահմանների մօտ թարմ զօրքեր եւ նոր տարւայ սկզբին այլեւս պատերազմական նախաձեռնութիւնն ամբողջապէս առաւ իր ձեռքը:

Տաճկաստանը մեր դէմ դործում էր երկու ձեւով. մի կողմից նա քրդական եւ թըրքական շարժումներ էր առաջ բերում Տաճկահայաստանի զրաււած վայրերում ու Անգլո-կովկասում եւ թուլացնում էր հակառակորդի զիմադրական կորովը, միւս կողմից հաշտութեան առաջարկներով տկարացնում էր անդրկովկասեան ժողովուրդների կամքը եւ երկպառակութիւն դրում նրանց մէջ: Տաճիկների հետ համախորհուրդ ընթանում էին Կովկասի թաթար բէկերն ու համախաւածականները, որոնք տաճիկ զօրքի յաջողութիւնները նկատում էին իրենց յաջողութիւն:

Տաճիկ-թաթարական դործակցութեան հետեւանքով 1917 թւի վերջին եւ, մահաւանդ, 1918 թւի առաջին կիսում Անդրկով-

կասը վերածւեց ազգամիջեան ընդհարումներին եւ անիշխանական ստակալի քառսի: Երեւանի նահանգի 15,000 հայ զինուորները ռազմաճակատից հեռու պահելու գիտաւորութեամբ՝ թուրք առաջնորդները ամբողջ նահանգում առաջ բերին ուժեղ շարժումներ. յարձակեցին երկաթուղիներին, խճուղիներին ու կամուրջների վրա եւ ամիսներ շարունակ հայ զինուորսիկները դրապեղբին թրքական խռովութիւնները ճնշելով: Քրդական հրոսակաւորները Տաճկահայաստանում խփում էին հայ փոքրաքանակ զօրքերի թիկունքին, թալանում էին պարէնն ու պահեստները, կոտորում էին գաղթականներին եւ, առհասարակ, անիշխանութիւն էին ստեղծում ամենուրեք: Անդրկովկասեան երկաթուղին ամիսներ շարունակ կանգ էր առել. Երեւան-Ձուլֆա, Թիֆլիս-Բաղու գծերը կտրւած էին թուրք խուժանի կողմից, իսկ պատերազմի վայրերից դէպի տուն շտապող նախրի վերածւած ուսու զօրքը թուրքերի կողմից ենթարկւում էր կողոպուտի ու ջարդերի:

Այսպիսի պայմաններում Անդրկովկասեան կենտրոնական իշխանութիւնը գոյութիւն ունէր համարեա թէ անուշով միայն, իսկ ժողովրդական զանգւածների ղեկավարութիւնը դանդաղ էր ազգային կամ յեղափոխական մարմինների ձեռքը: Միայն հայ ժողովուրդն էր, իսկապէս, զգում ամբողջ վտանգը եւ դերազոյն ճիշդ էր թափում ճա-

կասն ամբայնելու եւ ինքնապաշտպանութիւնը կազմակերպելու. թուրք տարբը պատերազմով չէր հետաքրքրւում կամ, աւելի ճիշտ, շահադրդուած էր շուտ վերջացնելու եւ այն էլ տաճիկներին յաջողութեամբ: Իսկ վրացիները տարւած էին յեղափոխական բաւալիթութեամբ եւ հնարաւորութիւններ էին որոնում անջատ միջոցներով սեփական գոյութիւնը փրկելու, թէեւ արտաքին կեցւածքով ու խօսքով իրենց թուեղ կողմնակից էին ցոյց տալիս համադորձակցութեան ու «յեղափոխական ճակատի միութիւնը» պահպանելու: Ամէնքն էլ ճառում էին միութեան, շահերի ընդհանրութեան մասին, ամենքն էլ անընդհատ ճակատի պաշտպանութեան անհրաժեշտութիւնն էին ընդդժում եւ չեչում էին տաճկական վտանգը, բայց եւ ո՛չ մէկը դործնական քայլեր չէր առնում: Բոլորին համակել էր մի տեսակ անկամութիւն, չզմածութիւն: Անդրկովկասը վեր էր ածւած յեղափոխական մի խառնարանի, որի կենտրոնը՝ Թիֆլիսը վխտում էր ամեն տեսակ արկածասէրներով ու պղտոր ջրում ձուկ որսացողներով եւ, առաջին հերթին, իհարկէ, տաճիկ եւ գերման դորձակալներով:

1917 թ. վերջը եւ 1918 թ. սկիզբը հիւանդազին մի շրջան էր Անդրկովկասի ժողովուրդները համար: Ռուսական բռնապե-

տութեան ճիրաններից ազատւած նրանք արբած էին ազատութեամբ եւ այդ արբեցումի մէջ չէին տեսնում այն արհաւիրքը, որ մօտենում էր իրենց:

Ընդհանուր այս շփոթի մէջ ի դուր էին կորչում հայ ժողովրդի զգուշացումները եւ Հայոց Ազգային Խորհուրդի կոչերն ու «հրամանները»: Այն էլ պէտք է տեսլ, որ հայ մտաւորականութիւնն էլ շատ քշով էր տարբերւում ուրիշներից: Նա էլ խօսքից դէնը չէր անցնում եւ բաւականանում էր միայն ազմկալից ժողովներով, շառաչուն բանաձեւերով եւ «իրեն Ազգային Խորհուրդի արամարութեան տակ դնելով»: Նոյն իսկ յատուկ ախպ էր ստեղծւել «Մի բաժակ թէյ» երով ռազմաճակատը պաշտպանողներին: Կոչեր հրատարակողներ, ամեն տեսակ կոմիտէներ, խորհուրդներ, միութիւններ, խումբեր ու դումարաակներ Թիֆլիսում աւելի շատ էին, քան զօրամասեր ռազմաճակատում՝ Վանից մինչեւ Երզնկա: Նոյն իսկ դասալիքների բոնի հաւաքումները, անդամահարեկումները չկարողացան ուժեղ ցնցում առաջ բերել երիտասարդութեան սրտում: Չօդնեց եւ զօրքի ազգայնացումը, ոչ էլ բաղմամբիւ զինուորական միութիւնները իրենց կենտրոնական խորհրդով Թիֆլիսում: Համեմատաբար դործերը աւելի լաւ էին դնում արեւմտահայերի զօրամասերում, որոնց

կազմակերպումը գտնւում էր Ապահովութեան Խորհրդի ձեռքին, իսկ ամբողջ հրամանատարութիւնը այնպէ՛ս մի ճակատագրական սխալով յանձնւած էր Անդրանիկին, որին հապճեպ կերպով արեւ էր զաւորեաղդենեալի աստիճան: Եւ փորձը ցոյց տւեց, որ ինչքան անգնահատելի էր հայդուկ Անդրանիկը, այնքան անարժէք դուրս եկաւ զօրավար Անրանիկը, մանաւանդ մասնազիտական կրթութիւն պահանջող զինուորական գործերի մէջ: Նա չկարողացաւ ըմբռնել ժամանակի ոգին ու արամադրութիւնները, անկարող եղաւ համախմբել իր շուրջ կենդանի, գործօն եւ հայրենիքի բարօրութեանը նւիրւած մարդկանցով: Նա իրեն չըջապատեց ունայնութիւններով, առաւ մի դործ, որին պատրաստւած չէր մասնազիտօրէն եւ անկումն անխուսափելի եղաւ հակառակ իր անձնական խիղախութեան:

Եւ այս հիւանդոտ, յեղձուցիչ մթնոլորտի մէջ առաւելապէս հայ զիւղացիութիւնն ու աշակերտութիւնն էր արձադանդ տալիս ազդերին եւ շտապում դէպի ճակատ: Հիացումով պէտք է յիշել Գանձակի, Թիֆլիսի, Երեւանի եւ ուրիշ վայրերի հարիւրաւոր աշակերտներին, որոնք ամենատաժանելի պայմաններում եւ թանկագին զոհեր տալով մասնակցեցին մեր հերոսամարտի ամենալուրջ դրւագներին:

Բօլշևեկիզմը կոմկասում, իբրեւ քաղաքական շարժում, չափ թույլ էր, բայց կարելի է հաստատ ասել, որ բօլշևեկիկեան հոգեբանութիւնը, բօլշևեկիկեան արտայայտութիւնները չափ էին ուժեղ Անդրկոմկասի բոլոր շրջաններում: Եւ ահա այս վիճակում էր, որ էնվէր փաշայի հրամանով տաճիկները կոմկասեան բանակի հրամանատար Վէհր փաշան յունւարի մէկին առաջարկեց Անդրկոմկասեան իշխանութեան հաշտութեան բանակցութիւններ սկսել: Անդրկոմկասին ոչինչ չէր մնում, քան այդ առաջարկն ընդունել, բայց քանի որ դեռ չէին խզած խաղաղ կապերը Ռուսաստանի հետ, կառավարութիւնը որոշեց նախօրօք խորհրդակցել Ռուսաստանի միւս ինքնավար շրջանների հետ եւ նրանց հետ միասին ձեռնարկել բանակցութիւններ: Այդ մտքով էլ պատասխան տրւեց Վէհր փաշային՝ յայտնելով, որ Անդրկոմկասի իշխանութիւնը սկզբունքով համաձայն է բանակցելու, բայց պէտք ունի երեք շարաթ ժամանակի Ռուսաստանի ուրիշ մասերի հետ հասկացողութեան գալու համար: Արւած բոլոր փորձերը Հիւսիսային Կոմկասի, Ուկրաինայի եւ ուրիշների հետ նախնական խորհրդակցութիւններ ունենալու անցան ապարդիւն. այդ շրջանների ներքին վիճակը հնարաւորութիւն չէր տալիս արտաքին խնդիրների մասին մտածելու:

Եւ մինչ Անդրկոմկասեան իշխանութիւնը զբաղւած էր բանակցութիւնների հարցով, մինչ յեղափոխական կենտրոններում հնչում էին անվերջ ճառերը, մինչ ազգային խորհուրդները հրապարակային ժողովներ էին կազմում եւ կոչեր հրատարակում, մինչ հայ մտաւորականութիւնն իրեն «Ազգային Խորհուրդի արամադրութեան տակ» էր դնում, Վէհր փաշան պատրւակ բռնելով, թէ հայերը խախտում են զինադադարը եւ բռնութիւններ գործ դնում խալամների վրա, առաջ շարժեց իր վերակազմւած ուժերը՝ յայտարարելով միանգամայն, որ ինքը կանգ չի առնի մինչեւ որ ուսս զօրքին չհանդիպի: Եւ ահա իրար յետեւից սկսան ընկնել զբաււած վայրերը, յունւարի 31ին տաճիկները կռուով գրաւեցին Երզնկան. հայ փոքրաքանակ մարտիկները եւ հազարից աւելի գաղթականներ Մուրատի զեկավարութեամբ տաժանելի պայմաններում եւ ծանր կորուստներով նահանջեցին դէպի Էրզրում: Փետր. 3ին ընկաւ Բաբերդ եւ Սեպուհը իր ձիաւորներով թողեց շրջանը: Փետրւարի 11ին տաճիկներն առանց կռի մտան Տրապիզոն: Այնուհետեւ նւաճեցին Մուշը, Խնուսը, Մանազկերտը, Վանը. .

Անկարելի է նկարագրել ահռելիութիւնը այս ողբերգութեան, որին ենթարկեց Երզնկայէն մինչեւ Վան տարածւած արեւմտահայութիւնը: Գաղթը կատարեց շտապ, ձմեռւայ դաժան ցրտերին, թանձր ձիւնով

ծածկւած լեռներով ձորերով: Հայ ժողովրդը դի բեկորները թափւեցին Կովկաս, իսկ վաս պուրականցին, հրէշաւոր պայմաններում, կռուով ճեղքեց թշնամու շղթան եւ անցաւ դէպի Համատան ու Բաղդադ...

Սկսեց մի աննկարագրելի խուճապ: Բարոյալքւած զօրքն ու տառնեակ հաղարոււոր դադթականութիւնը խուժեց դէպի թիկունք: Մանաւանդ անասելի թշուա եղաւ վիճակը դադթականութեան, որ հազիւ տեղաւորուել էր երկրում ու սկսել վերաշինել ու կարգի բերել իր տնտեսութիւնը, երբ ըստիպւած եղաւ թողնել ամեն ինչ եւ մերկ ու սովալլուկ զաւակները շալկած՝ փախչիլ հայ բնիքից: Մեծաթիւ դադթականների հոսանքը աւելի եւս սրեց պարենաւորման տաղնապը թիկունքում եւ է՛լ աւելի ուժեղացրեց անիշխանութիւնը:

Այս բոլորի հանդէպ անդրկովկասեան իշխանութիւնը փորձեց վերակազմել եւ առձիկների հետ բանակցութիւններ սկսել. փետրւարի 10ին բացեց Սէյմը, որ իսկապէս սկիզբն եղաւ Անդրկովկասի անկախութեան, թէեւ նա պաշտօնապէս իր կապերը չը խզեց Ռուսաստանից: Փետրւարի 16ին Սէյմը որոշեց տաճիկների հետ սկսել հաշտութեան բանակցութիւններ հետեւեալ սկզբունքներով.—

1. Սակզծւած պայմաններում Անդրկ. Սէյմը իրեն համարում է իրաւագոր՝ հաշ-

տութիւն կնքելու Տաճկաստանի հետ:

2. Անդրկ. Սէյմը՝ սկսելով Տաճկաստանի հետ հաշտութեան բանակցութիւններ՝ իրեն նպատակ է դնում կնքել Տաճկաստանի հետ վերջնական հաշտութիւն:

3. Կնքելիք հաշտութեան պայմանագրի հիմքը պէտք է դրել վերականգնումը այն պետական սահմանի, որ Ռուսաստանն ու Տաճկաստանն ունէին 1914 թ. պատերազմը յայտարարելու վայրկեանին:

4. Պատւիրակութիւնը պէտք է աշխատի ձեռք բերել Արեւելեան Անատոլիայի ժողովուրդների ինքնորոշման իրաւունքը ի մասնաւորի իրաւունքը Տաճկահայաստանի ինքնօրինութեան թուրք պետականութեան սահմաններում:

Հայերի համար առանձնապէս ծանր էր վերջին կէտը — թողնել Տաճկահայաստանը «թուրք պետականութեան սահմաններում»: Սա խորտակումն էր մեր ամենաներքական յոյգերի: Թողնել Տաճկահայաստանը «թուրք պետականութեան սահմաններում» կնշանակէր հրաժարուել Տաճկահայաստանից: Այդ շատ լաւ էին հասկանում հայ զործիւնները, որոնք ողի ի բռին մաքառում էին այդպիսի դրութեան դէմ եւ պահանջում էին պայմանների մէջ դնել Տաճկահայաստանի կատարեալ ինքնօրէնութեան ինքնորոշումը: Բոլոր բայց ամեն ճիշտ անցաւ ապարդիւն: Բոլոր անցան բժ. 3. Զաւրեանի ճառերը Սէյմի

1436-2002

ԲՃ. Յ. ԶԱԻՐԵԱՆ

պատգամաւորներն եւ յեղափոխական խորհուրդներն միացեալ նիստում. մենք պարտւած էինք պատերազմի դաշտում — վա՛յ պարտւածին...

Փետրւարի 22ին արդէն Տրապիզոն մեկնեց Անդրկովկասեան Սէյմի բաղձամարդ պատերազմութիւնը, որի մէջ մտան բոլոր աղիւծի ներկայացուցիչները: Պատերազմութեան նախագահն էր վրացի Ս. Զինկէլի: Հայերի կողմից նրա մէջ մտնում էին Ալեք. Սատիսեանն ու Յովհ. Քաջաղնունին եւ իրենէ քարտուղար, Ռուբէն Տէր Մինասեանը: Անդրկովկասեան ժողովուրդները մեծ յոյս ունէին, որ իրենց կը յաջողւի կնքել հաշտութիւն, որն առանձնապէս թանկ էր հայերի համար: Հայկական շրջաններն իրենց ներկայացուցիչներին հրահանգ էին տուած են կերպ պաշտպանել Տաճկահայաստանի հարցը, սակայն շատ քիչ բան էին կարողացել անել ամբացնելու համար իրենց պատերազմութեան դիրքը: Եւ մինչ Տրապիզոնում տեղի էին ունենում բանակցութիւնները, Վէհիր վաչայի զօրքերը շարունակեցին առաջ խաղալ: Փետրւարի 27ին ամենախայտառակ ձեւով ընկաւ Էրզրումը, ուր հաւաքւած էին Անդրանիկի գլխաւորութեամբ 8000 լաւ զինւած զինուորներ, հարիւրից աւելի դործող թնդանօթ, նաեւ անհաշիւ ռազմածիւրեր ու պարէն:

ԷՐԶՐՈՒՄԻՑ ՅԵՏՈՅ

Էրզրումի անփառունակ անկումն, ան-
շուշտ ամենամուսկ էջը կարելի է համարել
մեր վերջին տարիների աղատադրական գե-
ղերումների մէջ: Նա լախտի հար-
ւածի ուժգնութեամբ խփեց բոլորի
սրտերին ու մտքերին: Այլեւս պարզ էր,
որ Տաճկահայաստանը կորած է. վառնողը
սպառնում էր Ռուսահայաստանին: Թէ Հ.
Յ. Դաշնակցութեան եւ թէ Ազգային Խոր-
հրդի, յատկապէս սրտ կաղմած Յատուկ
Մարմնի դորձ դրած գերագոյն ճիգերը բա-
ւական բարձրացրին տրամադրութիւնը եւ
չառացրին ու ամբացրին զօրքը: Թիֆլի-
սում, Ալէքսանդրապօլում եւ ուրիշ անդեր

Ահարեկիչ Մարմինը կատարեց դասալիքնե-
րի ահարեկումներ, որ նոյնպէս զգալի նշա-
նակութիւն ունեցաւ զօրքի կաղմակերպման
համար: Վերջապէս, Ազգային Խորհուրդն
էլ, որ մինչ այդ պինդ նստել էր Թիֆլիսում
եւ գրեթէ բոլորովին կարւած էր գաւառից,
չարժեց իր անդից, եւ մարտի 5ին Ազգային
Խորհուրդի նախագահ Ա. Ահարոնեան եւ մի
քանի անդամներ անցան Ալէքսանդրապօլ,
Կարս, Սարիղամիշ ժողովրդի եւ զօրքի տը-
րամադրութիւնը բարձրացնելու նպատա-
կով: Եւ էրզրումից այս կողմ տաճիկներն
այլեւս ամեն քայլ գրաւում էին կոխով: Տը-
րապիղոնի բանակցութիւնները արդեւք չե-
ղան պատերազմական դորձողութիւնների
չարունակելուն, եւ քանի Վեհիւր փաշայի զօր-
քերն առաջ էին անցնում, այնքան անդիջող
էր դառնում տաճիկ պատուիրակութիւնը. մի
շարք արիւնահեղ կռիւներից յետոյ մարտի
23ին յանձնեց Սարիղամիշը, իսկ 24ին Տը-
րապիղոնում տաճիկները ներկայացրին վերջ
նազիր, որով պահանջում էին 48 ժամուայ
ընթացքում ընդունել Բրէստ-Լիտովսկում
պօլշեւիկների հետ կնքած պայմանագիրը եւ
մաքրել Կարսի, Արզահանի եւ Օլթիի շրջան-
ները:

Այս վերջնադիրը ահագին իրարանցում
առաջ բերեց Անդրկովկասում: Սէյմի նա-
խագահութիւնը Փրակցիաներն ու կառավա-
րութիւնը մարտի 21ին նիստ գումարեցին եւ

Ա. Ա. ԱՆՈՆՆԱՆ

որոշեցին ծայրայեղ զինուորականներ անել, անդամ հակառակ պատգամաւորների բողոքին հրաժարւել Արդահանից ու Կարսից, ամեն զնով հաշտութիւնը դուրս բերելու համար, բայց տաճիկները զբանով չզոհացան եւ պրն զեցին իրենց պահանջի վրա: Անդրկովկասեան պատուիրակութիւնը Տրապիզոնում, ճշն չըւած պատերազմական անյաջողութիւններէ, տրամադիր էր ընդունելու տաճիկների պայմանները, սակայն Սէյմը մարտ 31ի իր պատմական նիստում միաբան ու միաձայն ընդունեց հետեւեալ բանաձեւը:

- 1) Յետ կանչել Տրապիզոնից պատգամաւորներին. 2) յայտարարել երկիրը պատերազմական դրութեան մէջ. 3) կազմել երեք հոգուց բաղկացած մարմին — ներքին գործերի, պատերազմի եւ Փինանսների նախարարներից — վարելու պատերազմի գործը. 4) Ուղղել ժողովրդին մի կոչ եւ բացատրել խաղաղութեան բանակցութիւնների ընթացքը ու պատերազմի անհրաժեշտութիւնը. 5) Սէյմի նիստն ընդհատել երկու շաբաթով:

Այս առաջարկութիւններն ընդունելով՝ Սէյմը մի հրովարտակով դիմում արաւ Անդրկովկասեան բոլոր ժողովուրդներին, որով, ի միջի ալոց, ասում էր.

«Մեզնից պահանջում էին փանաչել Բրետտ-Լիտովսկի պայմանագիրը, որ կնքւած է առանց Անդրկովկասի ժողովուրդների գի-

տութեան: Մեզնից պահանջում էին յանձնել մեր լաւագոյն նաւահանգիստը՝ Բաքումը:

Մեզնից պահանջում էին պարպել երեք շրջաններ Կարսի, Արդահանի եւ Բաքումի:

Մենք արինք ամեն բան, որպէսզի բանակցութիւնների միջոցով, խաղաղ փանապարհով հարկադրենք թուրք կառավարութեան հրաժարւելու իր պահանջից: Զգտելով խաղաղութիւն պահպանելու, մենք համաձայնեցինք մեծ զոհողութիւններ եւ զիջումներ անել: Մենք յայտարարեցինք թուրքիային, որ յատրաստ ենք գրեթէ ամեն բանում զիջել նրան: Բայց մենք չէինք կարող հրաժարւել Բաքումից, որ մեր միակ ելքն էր դէպի ծովը, միակ փանապարհը կուտութեան Եւրոպայի հետ հաղորդակցելու համար: Եւ վերջ խաղաղ կերպով լուծելու համար մեր քափած բոլոր ջանքերը ի դերեւելան՝ հանդիպելով թուրքիայի յամառութեան:

Յաւիտեական ստրկութեան օղակը ձգւած է մեր երկրի բոլոր ժողովուրդների վրէժին: Թո՛ղ, ուրեմն, քշնամու առաջխաղացումը ջախջախի՛ բաղխելով մեր վնասակարութեանը մինչեւ վերջը պաշտպանելու այնքան սերունդների արիւնով ներկւած մեր երկիրը:

Ամենքը ի գէ՛ն:

Ամենքը դէպի՛ նախատ:

Ամենքը ի պաշտպանութիւն ազատութեան եւ հայրենիքի»:

Որոշումը շատ էր վճռական — չարունակել պատերազմը:

Պատերազմը վարելու նպատակով Մէյմը ընտրեց Անդրկովկասի պաշտպանութեան Գերագոյն խորհուրդ — Ե. Գէգէճկօրի, Խ. Կարճիկեան, Ն. Ռամիշվիլի — որին եւ յանձնրւեց զինուորական գործի ամբողջ ղեկավարութիւնը:

Ուրբի ելան բոլոր կուսակցութիւնները: Վրաց սօցիալ-դէմօկրատները, որոնք մինչեւ այդ բաւականանում էին միայն խօսքերով, անցան գործի եւ սկսեցին վրացիներից կամաւոր հաւաքել ու լեցնել վրաց ազգային զօրամասերը: Կրկնապատկեց իր ուժերը Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, որի Արեւելեան եւ Արեւմտեան Բիւրօները հնչեցնելով ահադանդը՝ դէպի կռիւ հրաւիրեցին հայ ժողովուրդը, որ էրզրումի աղետից յետոյ, կարճեւ, սխալուել էր եւ գերագոյն ճիգ էր լարում թշնամու յառաջխաղացումը կանգնեցնելու: Մի պահ տիրում է ընդհանուր ոգեւորութիւն. զօրահաւաքը հայերի ու վրացիների մէջ անցնում է յաջող: Ամենքի ուշքն ու միտքը կենտրոնանում է ռազմաճակատի վրա: Սակայն այդ արամադրութիւնը շատ կարճ է

տեւում: ապրիլի մէկին դրեթէ առանց կուր
ընկնում է Բաթումը...

Բաթումի անկումը, որ տեղի ունեցաւ
էրզրումից աւելի խայտառակ պայմաննե-
րում, ճակատագրական նշանակութիւն ու-
նեցաւ յետագայ դէպքերի դարգացման հա-
մար եւ վճռական փոփոխութիւն առաջ բե-
րեց վրաց ժողովրդի արամադրութեան մէջ:

Մինչ Թիֆլիսում նոր պատերազմ էին
յայտարարում Տաճկաստանին, հաշտարար
պատահականութիւնը Տրապիզոնում ծանր
դէպքերի ազդեցութեան տակ միաձայնու-
թեամբ դալիս է այն եզրակացութեան, որ
հարկաւոր է ընդունել տաճիկների վերջնա-
գիրը եւ կնքել հաշտութիւն Մարտի 27ին
պատահականութեան նախագահ Ա. Չխէնկէ-
լին յայտնում է տաճիկներին իր համաձայ-
նութիւնը Բրէստ-Լիտովսկի պայմանագիրն
ընդունելու եւ հեռագրում է Բաթումի բեր-
դապետին բերդն առանց կուր տաճիկներին
յանձնելու մասին: Ապրիլի 30ին Թիֆլիս
դալով՝ պատահականութիւնը պաղ ջուր է ա-
ծում ռազմական արամադրութեան վրա:
Չխէնկէլին մի քանի օրւայ մէջ համոզում
է իր կուսակիցներին տաճիկների հաշտու-
թեան առաջարկներն ընդունելու եւ պատե-
րազմին վերջ տալու, որով վրաց ժողովուր-
դը, որ դրանից առաջ էլ արդէն համարեա
զուրս էր եկել պատերազմական վիճակից,
բռնում է զուտ տեղական ինքնապաշտպանու-

թեան ուղին: Պատերազմին հէնց սկզբից հա-
կառակ էր թուրք տարրը, եւ Մէյմի մարտ
31ի նիստում նրա ներկայացուցիչների պա-
տերազմական բանաձեւին միանալ լոկ տակ-
տիկական նշանակութիւն ունէր: Թուրք դե-
կաւարները միշտ առանձին փափկանկատու
թիւն էին ցոյց տալիս դէպի տաճիկները եւ
աշխատանք չէին խնայում ինչ դնով էլ լի-
նի պատերազմը վերջացնելու: Անկեղծ պա-
տերազմող ոյժը փաստօրէն միայն հայերն
էին:

Բաթումի անկումը եւ յետոյ վրացիների
քաղաքականութեան փոփոխութիւնը ծայր
աստիճանի ծանր դրութիւն ստեղծեց հայ
ժողովրդի համար: Առաջ էլ պատերազմի
դործում համերաշխութիւնը շատ քիչ էր:
Ռազմաճակատի պաշտպանութեան ամբողջ
ծանրութիւնն ընկած էր հայերի վրա, բայց
վրացիներն, ընդհանուր առմամբ, դեռ կանդ
նած էին պատերազմը շարունակելու տեսա-
կէտի վրա: Ա. Չխէնկէլու բռնած քաղաքա-
կան նոր դիժը տրամադժօրէն հակառակ հե-
տեանքների էր հասցնում, եւ հարկաւոր էր
հաշի առնել դրանից բղխելիք հնարաւորու-
թիւնները:

Հ. Յ. Դաշնակցութեան Արեւելեան Բիւ-
րօի նախաձեռնութեամբ ապրիլի 7-8ին Ա-
լէքսանդրապօլում գումարեց մի խորհրդա-
ժողով, որին մասնակցեցին Ազգային խոր-
հուրդն իր ամբողջ կազմով, Մէյմի հայկա-

կան հատուածք, հաշուութեան պատուիրակութեան անդամները, քաղաքական կուսակցութեանց ներկայացուցիչները եւ Երեւանի, Կարսի եւ Ալէքսանդրապոլի հասարակական գործիչներ: Այն ժամանակ, երբ ժողովում քննութեան էր առնուած հաշուութեան պատուիրակութեան անդամ Յով. Քաջազնունու ղեկուցումը, որի մէջ վերջինս աշխատում էր սուղացուցանել ստեղծւած պայմաններում տաճիկներին վերջնագիրն ընդունելու անհրաժեշտութիւնը, Թիֆլիսից հեռագիր ստացւեց, որ հաղորդում էր, թէ Անդրկովկասեան Կառավարութեան թուրք նախարարները վերջնագիր են ներկայացրել՝ պահանջելով ընդունել Բրէստ-Լիտովսկի պայմանագիրը եւ կնքել հաշուութիւն, այլապէս իրենք եւ Սէյմի թուրք անդամները դուրս կգան Սէյմից ու Կառավարութիւնից եւ կյայտարարեն Ազրբէջանի անկախութիւն:

Հակառակ այս տեղեկութեան, Ալէքսանդրապոլի խորհրդաժողովը ձայների ճնշիչ մեծամասնութեամբ որոշեց բոլոր միջոցներով շարունակել ինքնապաշտպանողական պատերազմը եւ վերադարձաւ Թիֆլիս, ուր հայերի համար ստեղծւել էր չափազանց փափուկ դրութիւն. կամ նրանք պիտի համաձայնէին թուրքերի եւ վրացիների հետ եւ հրաժարէին ո՛չ միայն Տաճկահայաստանից այլ եւ ամբողջ Կարսի նահանգից, առանց անդամ երաշխիք ունենալու գէթ յե-

տաղայ տպահովութեան, եւ կամ պիտի մերժէին տաճկական վերջնագիրը. այն ժամանակ վրացիներն ու թուրքերը անջատ հաշուութիւն պիտի կնքէին, Անդրկովկասի միութիւնը պիտի վերանար, եւ հայ ժողովուրդը պիտի մնար մենակ, կտրւած ամբողջ աշխարհից, չըջապատւած թշնամիներով...

Այսպիսի կացութեան անմիջական հետեւանքը պէտք էր լինէր այն, որ հայերն ու տաճիկները պէտք է թողնէին մենակ, երես երեսի, եւ, ի հարկէ, հայերի վերջնական բնաջնջումն անխուսափելի պիտի լինէր, որովհետեւ նրանց սեփական ուժերը, շատ քիչ էին տաճիկների դրոհի առաջն առնելու, իսկ զրսից ո՛չ մի տեղից օգնութեան յոյս չկար:

Այս անհնարին հեռանկարից խուսափելու նպատակով հայկական ղեկավարները համակերպւեցին վրացիներին ու թուրքերին պահանջներին ու համաձայնեցին Անդրկովկասն անկախ յայտարարելու եւ Բրէստ-Լիտովսկի պայմաններն ընդունելու: Ապրիլի 9ին Սէյմը յայտարարեց Անդրկովկասն անկախ հանրապետութիւն, Գէդէճիօրիի նախարարութիւնը, որ կողմնակից էր պատերազմը շարունակելու, հրաժարւեց եւ կառավարութիւն կազմելը յանձնեց Ա. Չխէնկելուն: Նոր նախարարութեան մէջ մտան նաեւ Ա. Սատիսեանը, Յ. Քաջազնունին եւ Ա. Սահակեանը:

Դեռ նախարարութեան կողմը չամբողջացրած՝ Ա. Չխէնկէլին՝ զինուորական նախարար գեն. Օղեշիլիձէի հետ համախորհուրդ, բոլորից դադանի, հեռագրում է տաճիկ հրամանատարութեան, որ Անդրկովկասեան կառավարութիւնը համաձայն է ընդունել Բրէստ-Լիտովսկի պայմանագիրը եւ վերսկսել հաշտութեան բանակցութիւնները: Ապրիլի 10ին կանդ են առնում զինուորական գործողութիւնները: Դարձեալ ամենքից ծածուկ, Չխէնկէլին հրաման է տալիս բանակի ընդհանուր հրամանատարին ամենակարճ ժամանակում դատարկել Կարսը եւ առանց կուռի յանձնել տաճիկներին: Հայկական կօրպուսի հրամանատար գեն. Նազարբէգեանը եւ զինուորական կօմիսար Ս. Մանասեանը մի քանի անգամ փորձում են հեռագրով եւ ուղիղ թելով այդ հրամանի մասին իմացնել Ազգային Սորհրդին ու Սէյմի ղաշնակցական Փրակցիային, բայց երկու օր հեռագրաթեղը չի գործում եւ անհնարին է լինում լուր տալ: Ապրիլի 11ին, երբ Կարսի յանձնումը սկսւած էր, Թիֆլիսում յայտնի է լինում կատարւած դէպքը: Սէյմի ղաշնակցական Փրակցիան իր վճռական վրդովումն ու բողոքն է յայտնում Չխէնկէլի արարքի դէմ եւ կառավարութիւնից յետ կանչում իր նախարարներին:

Կարսի յանձնումը անսահման յուզում ու զրգոտւած է առաջ բերում հայ ժողովրդի

մէջ: Դաշնակցական նախարարների հրաժարականը պատճառ է դառնում կառավարական տալենալի: Վրաց սօցիալ-դէմօկրատների Փրակցիան, որի անգամն էր Ա. Չխէնկէլին, Ն. Ժօրանիայի եւ Ի. Մէրէթէլի միջոցով յայտնում է Դաշնակցութեան, թէ իրենք եւս անտեղեակ են եղել Չխէնկէլի քայլին եւ որ իրենք էլ վրդովւած են ու դատաւարտում են նրա արարքը, բայց խընդրում են յետ վերցնել նախարարների հրաժարականը, այլապէս անխուսափելի կը դառնայ Անդրկովկասի քայքայումը, եւ վերաստանը ստիպւած կը լինի անկախութիւն յայտարարել եւ առանձին հաշտութիւն կընքել: Հայերը դժոխային կացութեան առաջ այս անգամ էլ գիջեցին, եւ հրաժարւած նախարարները ապագայում նման դէպքեր չը կրկնէլու մասին որոշ երաշխիքներ ստանալով՝ նորից մտան կառավարութեան մէջ: Հայերը չէին կարող չգիջել, որովհետեւ նրանց առջեւ միշտ կանգնած էր մենակ մնալու եւ տաճիկների կողմից կոտորւելու մըղձաւանջը:

III

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ

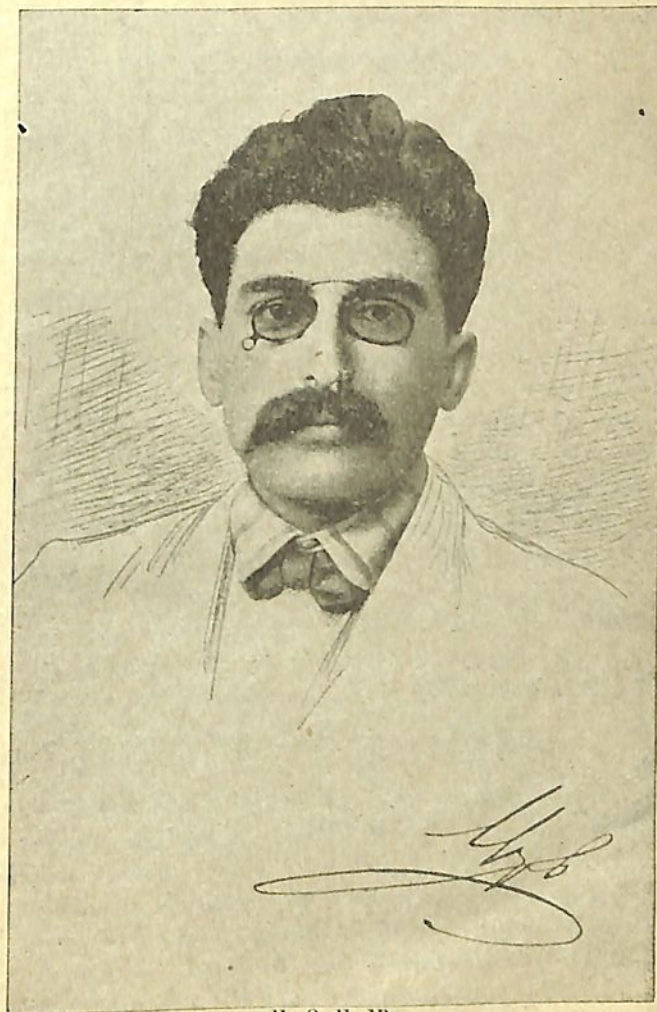
Ապրիլի 11ին սկսեց Կարսի յանձնումը տաճիկներին: Կոտրեց հայ ժողովրդի մէջը: Հայ զօրքերը քաշեցին Ախուրեանի միջուկ եզերքը: Սկսեց մի ահռելի խուճապ ու փախուստ: Ժողովուրդը թողեց ամեն ինչ եւ կիսամերկ փախաւ: Վրա հասաւ աննկարագրելի թշաուութիւն: Զօրքի գիմադրական թափն ընկաւ: Առանձնապէս սաստիկ էր Կարսի կորստեան բարոյական հետեւանքը:

Եւ մինչ դատարկուած էր Կարսի նահանգը՝ Չիչնիկէին նոր պատերազմութեան դրլուն անցած, մայիսի 5ին, մեկնեց Բաթում հաշտութեան նոր բանակցութիւնների համար, բայց տաճիկներն այլեւս բաւական չէ-

ին համարում Բրէստ-Լիտովսկի պայմանագիրը. Տրապիզոնից յետոյ պատերազմը շարունակել էր, տաճիկ զինուորի արիւն էր հոսել եւ պահանջում էր նոր հատուցում: Մայիսի 11ին տաճիկները ներկայացրին նոր՝ անասելի ծանր պայմաններ: Նրանք այս անգամ պահանջում էին ոչ միայն Բաթումը եւ Կարսը, այլ եւ Սուրմալուն, Շարուրը, Նախիջեւանը, Երեւանի, Էջմիածնի ու Ալեքսանդրապոլի գաւառների մեծ մասը եւ Ալեքսանդրապոլ—Ջուլֆա երկաթուղագիծը. դնում էին անտեսական անօրինակ ծանր պայմաններ: Բանակցութիւններից պարզեց, որ տաճիկները ոչ մի զիջում չեն անելու, նոյն իսկ գերմանական միջամտութիւններն անզօր էին ազդելու: Միւս կողմից ադրէջանցի թուրքերը, որոնց պաշտօնական պատերազմներից դատ Բաթում էր եկել մի բազմամարդ պատգամաւորութիւն եւս Սուլթանօվի զլխաւորութեամբ, պահանջում էին Ղարաբաղը, Չանդեզուրը, Դարալագեազն ու Բասարդէչարը, անգամ Երեւան քաղաքը՝ վեհանձնօրէն հայերին թողնելով Էջմիածինը, Իրեւ մայրաքաղաք: Պարզեց նաեւ, որ վրաց պատերազմները եւ առաջին հերթին Զրիշնիկէին մտահոգւած են զլխաւորապէս Վրաստանի փրկութեամբ եւ վարադոյրի յետեւը ինչ որ առանձին բանակցութիւններուն ին տաճիկների եւ գերմանացիների հետ: Հայ ժողովրդի ամենազգախոս վայրկեանին

նրա հարեւանները, որոնք աւելի նպաստաւոր պայմաններում էին, լքեցին ու թողին նրան մենակ:

Ջարդաւած պատերազմի դաշտում, մենակ թողնւած հարեւանների կողմից, անոյժ բանակցութիւնների միջոցին, տնաւեր ու դադթական — զարհուրելի էր հայ ժողովրդի վիճակը, որ աւելի եւս դժոխային դարձաւ մայիսի 15ից յետոյ, երբ, տաճիկները, առանց նախազգուշացման, խախտեցին զինադադարը, յարձակման դիմեցին եւ բաց արին հրացանի եւ թնդանօթի կրակ Ալէքսանդրապոլի վրա, Ախուրեանի ամբողջ երկարութեամբ: Ազգաբնակչութիւնից ո՛վ կարող էր փախչել՝ փախաւ: Զօրքը յանկարծակի եկած՝ չկարողացաւ ուժեղ դիմադրութիւն ցոյց տալ: Պատրւակ բռնելով, թէ Զուլֆայի երկաթուղին իրենց հարկաւոր է անգլիացիներին դէմ դօրք ուղարկելու համար, տաճիկները դրաւեցին Ալէքսանդրապոլը եւ մայիսի 16ին վերջնադիր տւին դեն. Նադարեգեանին, որ թողլ արւի իրենց երկաթուղով դէպի Զուլֆա դօրք տեղափոխելու: Անգլիացիներն, ի հարկէ, միայն պատրրւակ էին, իսկ իրականութիւնն այն էր, որ տաճիկ փաշաները կամենում էին Ազրբեջանին զինւորական օգնութիւն հասցնել յեղափոխական Բազւի ինքնապաշտպանութիւնը ճնշելու նպատակով: Բազւի հերոսամարտը, հայ ժողովրդի դիմադրական ոգու

ամենափայլուն արտայայտութիւններէ մէկը, որ աշխարհն թանկագին օժանդակութիւն հասցրեց տաճիկներէ դէմ պայքարող հայ բանակին, փաշաների ու խաններին հանդիստ չէր տալիս...

Հակառակ դէն. Նազարբէգեանի տւած համաձայնութեան՝ Ալէքսանտրապօլը գրաւելով՝ տաճիկները կանգ չառին, այլ առաջ շարժւեցին նաեւ Ալէքսանտրապօլի եւ Նրեւանի ռազմաշրջաններում: Հայ ժողովուրդը յուսահատական կռիւ մղեց, անհաշիւ եւ անմոռանալի զոհեր տւեց, բայց եւ սքանչելի հերոսութիւններ ցուցահանեց այս բոլոր կրօններում Ղարաքիլիսայի ճակատամարտը մայիսի 26ին, Սարտարապատի հերոսամարտը մայիսի 22ին, Բաշ-Աբարանը — այդ փայլուն դրւագէտները հայ զինուորի հերոսութեան երբեք չեն մոռացւի Հայոց պատմութեան մէջ: Այստեղ հայ զիւղացին ու զինուորը ցոյց տւին, թէ ինչ անսպառ կենսունակութիւն եւ անկոտորում ոյժ կայ ամբարւած իրենց մէջ: Արամ, Դրօ, գէն. Սիլիկեան, գէն. Նազարբէգեան, գէն. Ղամազեան եւ ուրիշ շատերը — անուններ են, որոնք ոսկի տառերով անջնջելի կմնան մեր պատմութեան մէջ: Նրանց կազմակերպական ու զինւորական տաղանդի հետեւանքով էր, որ թշնամին հհամարձակեց իսպառ աւերակ դարձնել Հայաստանը եւ գէթ մի անկիւն

Թողեց ազատ, որ յետոյ կորիշը եղաւ անկախ եւ միացեալ Հայաստանի:

Այն ժամանակ, երբ Երեւանի եւ Ալեքսանդրապոլի շրջաններում Հայ Ժողովուրդը մահաւան եւ կեանքի յռսահատական պայքար էր մղում, Թիֆլիսը՝ կարեւոր գաւառից՝ ծանր տագնապի օրեր էր ապրում: Մանաւանդ սարսափելի էր դրութիւնը արեւմտահայութեան, որ ամեն կողմերից եկել թափւել էր Թիֆլիս եւ որի մէկ ծայրը հասել էր արգէն Վլադիկաւկազ եւ Արմաւիր: Անկարգ եւ խեղափոք լիախուսար մանաւանդ սաստկացաւ Ալեքսանդրապոլի անկումից յետոյ եւ, մասնաւորապէս, մայիսի 23ին, երբ լուր տարածւեց, թէ տաճիկ զօրքերը Բօրժօմի վրայով շարժւում են դէպի Թիֆլիս: Ահաբեկւած բաղձութիւնները — կին, երեխայ, աղամարդ, գիւղացի, խանութպան, մտաւարական՝ ինքնապաշտպանութեան անասնական բնազդից մղւած՝ խուժեցին դէպի հիւսիս: Ո՛չ Հայրենակցական միութիւնների կոչը, ո՛չ Ազգային Խորհուրդի զգուշացումները — ոչինչ չօգնեց: Հիւսիսային Կովկաս տեղափոխւեց եւ Արեւմտահայ Խորհուրդը ամբողջ կազմով, որի հեռանալն աւելի եւս ուժեղացրեց խուճապը: Եւ որովհետեւ այս փախուստը անկազմակերպ էր ու տարրերային, բաղձութիւն զոհեր տրեցին ռազմավարական ճանապարհին եւ Հիւսիսային Կովկասում...

Իսկ այն պահուն, երբ տեղի էին ունենում այս դէպքերը, հաշտութեան պատերազմութիւնը նստած Բաթումում՝ անգոր էր արագացնելու այս բոլոր աղէտների վախճանը: Տաճիկները կարծես մոռացել էին նրա զոյաթիւնը եւ ամբողջ դաժանութեամբ իրականացնում էին Հայ Ժողովրդի բնաջնջման եւ Կովկասը նւաճելու իրենց գիւտային ծրագիրը: Եւ միայն Ղարաբաղի խառնուրդ Սարտարապատում ծանր հարածներ ստանալուց յետոյ սկսեցին հաշի առնել Հայ զօրքն ու պատերազմութիւնը:

Մայիսի 26ին տաճիկ պատերազմութիւնը վերջնադիր ներկայացրեց անդրկովկասեան պատերազմութեան 72 ժամ միջոց տալով:

Նոյն օրը Սէյմի վերջին նիստում վրաց Ժողովրդի անունից Ի. Ծէրէթէլին յայտարարեց.

«Վրաց ժողովուրդը մնացել է մեռակ. նրանից անջատւել են հայերը եւ կամովին բուրքերը: Անդրկովկասի կեղծ անկախութիւնը խանգարում է նրան ազատօրէն վարւել եւ գործադրել իրագոր ուժերը իր անկախութիւնը պաշտպանելու համար:

Այս հանգամանքներում մեր պարտքն է ստել վրաց ժողովրդին. — Դու մնացել ես մեռակ, չունիս պետական կազմ, չունիս բո պատիրակութիւնը, եւ որքան էլ ծանր լինի

խառնովանել, դու յուսախաբուրեամբ ես ապրում. չկան նրանք, չկայ Անդրկովկասի միութիւնը եւ, ուրեմն, եթէ ուզում ես փրկել բեզ, պաշտպանել բո շահերը, ինչպէս եւ բո հարեւանների շահերը, պէտք է ունենաս բո ինքնուրոյն պետական կազմը:

...Դժբախտաբար, գոյութիւն չունի այլեւս անդրկովկասեան միութիւնը եւ փաստօրէն չկայ մի ընդհանուր ներկայացուցչական կենտրոնական օրգան, ուստի Սէյմը պէտք է յայտարարէ, թէ ինքը հրաժարուում է իր վրա դրած լիազօրութիւններից եւ ցրվի»:

Ի հարկէ, այդպէս էլ պէտք է պատահէր. վրաց գործիչների նախընթաց գործունէութիւնը եւ, մասնաւոր, նրանց ընթացքը վերջին օրերին, յատկապէս Բաթումում, այլեւս կասկածի դուռ չէին թողնում, նրանք որոշել էին անջատուել, վրաստանի անկախութիւն յայտարարել եւ փնտռում էին համապատասխան առիթ եւ յարմար ձեւակերպութիւն: Ինչ որ փափկանկատութեամբ, արտաքին երեսօթիւնները փրկելու համար, նրանք որոշում էին թզենու տերեւ իրենց վարձուների տղեղ մերկութիւնը ծածկելու համար — Իրակլի Ծէրէթէլին դուռ այդ թզենու տերեւը:

Մայիսի 26ին, կէսօրին, ցրեց անդրկովկասեան Սէյմը, իսկ մի քանի ժամ յետոյ, միեւնոյն սրահում, վրաց Ազգային Խորհուր

դը կատարեց վրաստանի անկախութեան յայտարարութեան առաջուց պատրաստած ծիսակատարութիւնը:

Եւ նոյն օրը Հ. Յ. Դաշնակցութեան Թիֆլիսի ներկայացուցչական ժողովի, Թաղային կոմիտէների անդամների արտակարգ նիստում հանուց հետեւեալ բանաձեւը.

«Ի նկատի ունենալով այն, որ Անդրկովկասեան Սէյմի ինքնացրումից եւ վրաստանի անկախութեան յայտարարելուց յետոյ լուծւելու է Անդրկովկասեան կառավարութիւնը եւ հայ ժողովուրդը մնալու է բախտի բերմունքին՝ ներկայացուցչական ժողովը գրտնում է անհրաժեշտ, որ Հայոց Ազգային Խորհուրդը ուժեղացնելով իր կազմը՝ անցնի գործելու հայութեան կենտրոնում՝ ստանցնելով կառավարական փունկցիաները, օժտւած դիկտատօրական իրաւունքներով հայ կեանքի բոլոր երեւոյթների եւ գործերի նկատմամբ»:

Դաշնակցական ժողովը շատ ճիշտ էր գնահատել վայրկեանի էութիւնը եւ նախատեսել անելիքը. յետագայ դէպքերը նոյն ուղղութեամբ էլ զարգացան:

Տաճիկների վերջնադիրը եւ վրաց անկախութիւնը չիթթութիւն առաջ բերին հայկական շրջաններում: Հայոց Ազգային Խորհուրդում տիրում էր մտքերի քառ. Դաշնակցական հաստատմը հակառակ էր տաճիկ-

Ա. ԽԱՏԻՍԵԱՆ

ների պաճանջներն ընդունելուն եւ անհրաժեշտ էր համարում չարունակել ինքնապաշտ պանութեան կոխը: Հայ Ժողովրդական կուսակցութեան ներկայացուցիչները պնդում էին վերջնագիրը ընդունելու վրա: Սօցիալ-Դեմոկրատներն ու Սօցիալ-Յեղափոխականները ծամծամ բառեր էին թռթռում եւ վախենում էին որոշ կարծիք արտայայտել:

Մայիսի 28ին Բաթումից վերադարձան պատւիրակութեան անդամներ Յ. Քաջաղնունին եւ Ա. Խատիսեանը, որոնց մանրամասն գեկուցումները լսելուց եւ բոլոր հանգամանքները կշռելուց յետոյ յաջորդ օրը Հայոց Ազգային Խորհուրդը Բաթում ուղարկեց յատուկ մի պատւիրակութիւն Ա. Խատիսեանի նախագահութեամբ եւ Յ. Քաջաղնունու ու Մ. Պապաջանեանի անդամակցութեամբ, որոնք յունիս 4ին յանուն Հայաստանի հանրապետութեան, տաճիկների հետ կնքեցին հաշտութեան պայմանագիրը, որով ընդունուած էր Հայաստանի անկախութիւնը մօտաւորապէս 11,000 քառակուսի վերստ տարածութեան վրա Սեւանայ լճի շուրջը:

Մինչ վրացիներն ու թուրքերը յայտարարել էին իրենց անկախութիւնը, Հայոց Ազգային Խորհուրդը տատանուած էր. այդպիսի դարձուրելի պայմաններում անկախութիւնը համարուած էր դառն հեղեանք: Հայ Ժողովրդի փրկութեան համար ամենքի աչքը շարունակուած էր յառած մնալ հիւսիսին,

թէ եւ այդ հիւսիսը վաղուց արդէն խաչ էր քաշել հայ ժողովրդի վրա:

Մայիսի 29ին Թիֆլիսում տեղի ունեցաւ Հ. Յ. Դ. Արեւելեան եւ Արեւմտեան Բիւրօները, Թիֆլիսի կենտրոնական կօմիտէի եւ Սէյմի ու Ազգային Խորհուրդի Փրակցիաների արտակարգ նիստը, որտեղ առաջին անգամ որոշեց յայտարարել Հայաստանը անկախ հանրապետութիւն եւ կազմել կառավարութիւն կօալիցիօն հիմքերով: Իբրեւ թեկնածու նախարարապետի ընտրեց Յ. Քաջազնունին: Ազգային Խորհուրդը, մինչեւ օրէնսդրական ժողովի գումարումը, պէտք է մնար իշխանութեան աղբիւր:

Այնուհետեւ այս տեսակէտները դրեթէ առանց փոփոխութեան իւրացեցին եւ Հայոց Ազգային Խորհուրդի կողմից, որը մայիս 30ին բաց թողեց հետեւեալ յայտարարութիւնը.

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ

Անդրկովկասի քաղաքական ամբողջութեան լուծումով եւ վրաստանի ու Ադրբէյջանի անկախութեան հռչակումով ստեղծւած նոր դրութեան հանդէպ Հայոց Ազգային Խորհուրդը իրեն յայտարարում է հայկական գաւառների գերագոյն եւ միակ իշխանութիւն: Որոշ ծանրակշիռ պատճառներով քողնելով մօտիկ օրերում կազմել Հայոց Ազգային կառավարութիւն, Ազգային Խորհուրդը

ժամանակաւորապէս ստանձնում է կառավարական բոլոր փունկցիաները հայկական գաւառների քաղաքական եւ վարչական դեպքեր վարելու համար:

ՀԱՅՈՑ ԱԶԳ. ԽՈՐՀՈՒՐԴ

1918 թ. մայիսի 30

Թիֆլիս

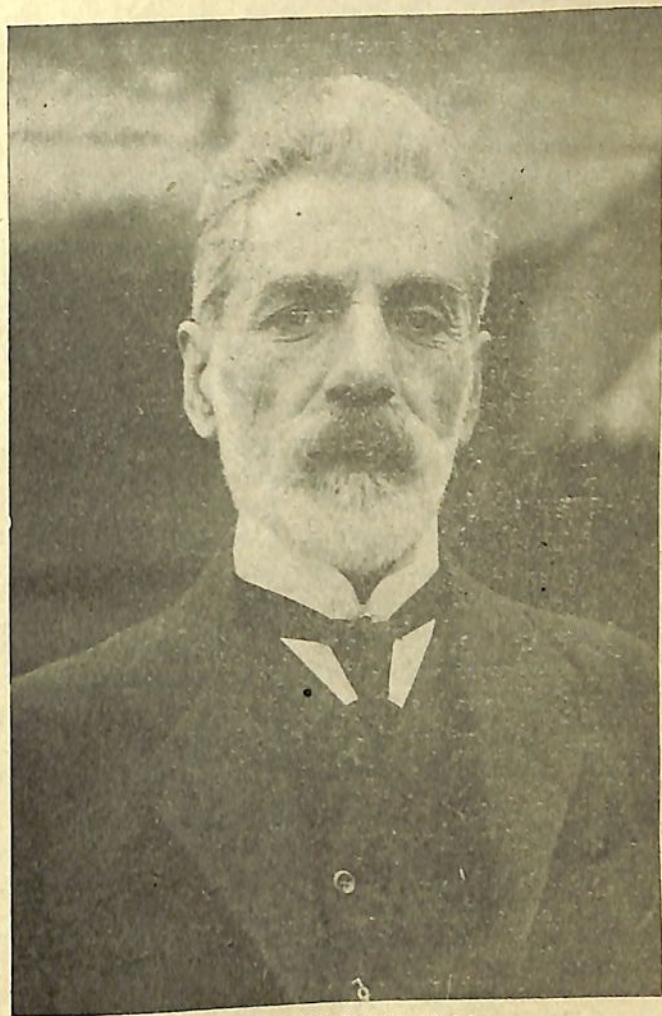
Իսկապէս աւելի ճիշտ կլինէր այս յայտարարութեան օրն էլ, այսինքն մայիսի 30ին ընդունել անկախ Հայաստանի դոյութեան սկիզբը, որովհետեւ այս օրւանից միայն Ազգային Խորհուրդն ստանձնեց կառավարական բոլոր փունկցիաները: Թէեւ այն վարական բոլոր փունկցիաները: Թէեւ այն էլ պէտք է ասել, որ մայիսի 30ին դեռ Ազգ. Խորհուրդը չէր ընդունել անկախութիւնը: Ընդհակառակը, խորհրդի այն նիստում, ուր ընդունեց այս «յայտարարութիւնը», ձայների ճնշիչ մեծամասնութեամբ մերժեց անկախութիւն յայտարարելու առաջարկը: Ինչո՞վ բացատրել Հայոց Ազգային Խորհուրդի այդ վարանումը: Դրա պատճառները երկու էին.

Նախ՝ հայ ժողովրդի համար ստեղծւել էր այնպիսի անելանելի կացութիւն, որ անկախ պետութիւն կազմելը դառն հեղանք միայն կարող էր թւալ: Երկրի մեծագոյն մասը տաճիկների ոտքի կոխան էր եղել, ժողովուրդը տնտեսապէս եւ ֆիզիքապէս քայքայւած կամ վրաստան ու Հիւսիսային Կովկաս էր ապամտանել եւ կամ թափւել էր

այն լղարիկ հողամասը, որ ապագայ Հայաստանի հանրապետութեան հիմքը պիտի դառնար: Ամեն տեղ լաց էր, թշաուութիւն ու խուճապ... Ո՞վ սիրտ ունէր այս պայմաններում անկախութեան մասին մտածելու, ո՞վ պիտի իրականացնէր եւ պաշտպանէր այդ անկախութիւնը:

Երկրորդ Պատճառը հոգեբանական էր. այն ինչ վրացին ու թաթարը շատ հեշտութեամբ իւրացրին անկախութեան գաղափարը, համեմատաբար թեթեւ սրտով բաժանեցին Ռուսաստանից, ուստի հայ մտաւորականի համար այդ քայլը մի ծանր ողբերգութիւն էր: Հայ մտաւորականի համար, ըստեղծւած պայմաններում, անկախութիւնը հաւասար էր տաճիկ բռնապետութեան վերադարձին, հայ ժողովրդի նահատակութեան մի նոր շրջանի: Եւ դրանով է բացատրւում, որ Հայոց Ազգային Սորհրդի այն նիստը, ուր քննութեան առնւեց «անկախութիւնը», աւելի նման էր սգաւոր տան, ուր ննջեցեալ կայ դրւած...

Յունիսի Աին տաճիկները պաշտօնապէս ճանաչեցին Հայաստանի անկախութիւնը եւ ստորագրեց Բաթումի դաշնագիրը, որից յետոյ կազմեց հայոց առաջին կառավարութիւնը հետեւեալ անձերից. Նախարարապետ Յ. Քաջազնունի, ներքին գործերի նախարար Արամ, արտաքին գործերի՝ Ա. Սատիսեան, զինւորական՝ գեն. Յ. Հախվէրդեան եւ Փի-

ՅՈՎ. Հ. ՔԱԶԱԶՆՈՒՆԻ

նանսներն՝ Խ. Կարճիկեան: Յուլիսի 17ին Ազգային Խորհուրդն ու կառավարութիւնը Թիֆլիսից մեկնեցին Երեւան, որտեղ օգոստոսի 1ին բացւեց Հայաստանի հանրապետութեան առաջին օրէնսդիր ժողովը — Հայաստանի Խորհուրդը:

Ահա այն փոթորկոտ ճանապարհը, որով անցաւ հայ ժողովուրդը վերջին խռովայոյղ տարւոյ ընթացքին, մինչեւ հասաւ անկախութեան: Անհաշիւ զոհեր տրեցին, աննկարագրելի տանջանքներ բաժին ընկան նրան, Հայաստան երկիրը վերածւեց լայնածաւալ որբանոցի ու հիւանդանոցի, ուր ամեն օր հազարաւոր դիակներ էին թաղւում: Մի պահ թւում էր, թէ ամեն ինչ կորած է եւ այլեւս չկայ յարութիւն մեռնող երկրին, բայց հայ ժողովուրդը իր սքանչելի կենսունակութեամբ ինչպէս փրկւնիկը իր աճիւնից, յարեաւ, նորից ոտքի կանգնեց, ուղղեց իր կորացած մէջքը եւ ժպտուն աչքերով, համարձակ նայեց աշխարհին —

— Ծագում էր հրաշալի Արշալոյսը Ազատութեան:

IV

ԱՆԿԱՒ ԵՒ ՄԻԱՅԵԱԼ

Շատ համեստ, խորհրդաւոր ու զուսպ պայմաններում, օգոստոսի մէկին, Երեւանում, տեղի ունեցաւ հայկական առաջին օրէնսդիր ժողովի՝ Հայաստանի Խորհրդի բացումը: Շատերի համար այդ օրը սգահանյոյց էր թւում, բայց ի վերջոյ նա եղաւ հայ ժողովրդի ամենաներաւան օրերից մէկը:

« Անձեւ քաօս եւ աւերակների կոյտ » — այս էր վիճակը Հայաստանի: Ի՞նչ ապրումներ կարող էր ունենալ այսպիսի պայմաններում կեանք առնող մի մարմին: Հայաստանի Խորհուրդը իր գոյութեան հէնց առաջին օրերից երեւան հանեց ապրելու այն անսպառ վճռականութիւնը, որ ամփոփւած է հայ

Ժողովրդի մէջ: Այն ճառերը, որ արտասանեցին առաջին նիստում Խորհուրդի նախագահ Ա. Սահակեանը, եւ երկրորդ նիստում նախարարաւոր Յ. Քաջազնունին, զարմանալի էին իրենց անասման հաւատով ու կենսունակութեամբ եւ, իբրեւ այդպիսին, սերունդէ տերունդ կմնան թարմ եւ անմոռաց:

Երեսնի հասարակական ակումբի զահլըճում, Խորհրդի անդամներէ, գերման, սաճիկ եւ այլ պետութեանց ներկայացուցիչներին եւ հասարակութեան խումն բաղմութեան ներկայութեամբ բանալով Խորհրդի անդամներին նիստը՝ Ա. Սահակեանը ասաց.

«Քաղաքացիներ, Պատգամաւորներ Հայաստանի հորհրդի:

Գերագոյն Հայոց Ազգային հորհրդի կողմից ես պատիւ ունիմ այսօր բաց անել անդրանիկ նիստը Հայաստանի հորհրդի եւ յայտարարել, որ այսուհետեւ սա է միակ լիազօր մարմինը՝ ամփոփող իր մէջ Հայաստանի հանրապետութեան պետական իշխանութիւնը:

Այս օրը կդառնայ մեզ համար պատմական եւ կբանայ մի նոր լուսաւոր դարաշրջան մեր երիտասարդ պետութեան կեանքում, ինքնուրոյն քաղաքական եւ տնտեսական զարգացման:

Այս օրը կը մնայ միշտ յիշատակելի եւ այն պատմաւորով, որ առաջին անգամ իրականացած ենք տեսնում մեր նեղ հորիզոնի

տակ գեղեցիկ երազանքն ու նւիրական տենչը ինքնորոշման, քէեւ անօրինակ դժարին պայմաններում:

Ներադրելով, որ մեր երկրի անկախութեան հարցին շատերը ձեզանից լաւատեղեակ չեն, ես յոյժ կարեւոր եմ գտնում այս բարձր ժողովին ներկայացնել այն փուլերը, որոնցով անցել է սկզբից մինչեւ իր վերջին ձեւակերպումը անկախ պետութիւնների գաղափարը Անդրկովկասում:

Մեր հանրապետութիւնը, ինչպէս եւ միւսները, հանդէս եկան իբրեւ անկախ պետութիւններ այն օրից, երբ Անդրկովկասեան Սէյմը մայիսի 26ին իրեն յայտարարեց կազմալուծւած. վրաց սօցիալ-դէմօկրատ փրակցիայի նախաձեռնութեամբ եւ առաջարկութեամբ նոյն օրն իսկ վրաստանը յայտարարեց իրեն անկախ:

Անդրկովկասի ամբողջութիւնը փլւելուց յետոյ մեր երկիրը բողբուած էր իր բաղդին, ուստի Հայոց Ազգային հորհուրդը շտապեց իր վերա վերցնել կառավարութեան բոլոր փունկցիաները:

Հէնց այդ ժամանակն էր, որ ստացուեց օսմանեան կառավարութեան բոլորին յայտնի վերջնագիրը նոր հողային գրաւումների մասին եւ պահանջում էր պատասխան 48 ժամայ ընթացքում: Գերագոյն հորհրդի կողմից անմիջապէս առանձին պատիրակաւ թիւն ուղարկուեց Բաքում յանձնին Յ. Քա-

ջազմունու, Մ. Պապաջանեանի եւ Ա. Խատիսեանի, տալով նրանց արտակարգ լիազօրութիւններ բանակցութիւններ վարելու տանիկ պատւիրակութեան հետ:

Մեր պատւիրակութիւնը յաջողեցրեց որոշ ուղղումներ մտցնել սահմանների մէջ, բայց եւ այնպէս ստիպւած էր ընդունել վերջնագիրը եւ խաղաղութեան դաշինք կրնա՞նք վէհիք փաշայի եւ Խալիլ բէյի հետ: Այս տեղ առաջին անգամ Հայոց Ազգային Խորհրդի պատգամաւորները պաշտօնապէս նախաջնցին իբրեւ ներկայացուցիչներ անկախ Հայաստանի եւ ստորագրեցին յունիսի 4-ի դաշինքը:

Մեր պետութեան անկախութեան մասին յայտնի է նոյնպէս Տանկաստանի դաշնակից պետութիւններին, Գերմանիային, Աւստրիային, Բօլգարիային: Պօլսում մեր երկրորդ պատւիրակութիւնը, որի մէջ մտնում են Ա. Սիւրբանը, Ա. Խատիսեանը եւ Մ. Պապաջանեանը, որոնք ուղեւորել են այնտեղ Օսմանեան կառավարութեան հրաւերով, բանակցութիւններ վարելու Տանկաստանի եւ նրա դաշնակից պետութիւնների հետ:

Այսպիսով, բազմակողմանի ճնշելով մի կողմից, երկրի ուժերը եւ այն հանգամանքները, որոնց մէջ գտնւում է հայ ժողովուրդը եւ միւս կողմից, քաղաքական եւ տնտեսական ստեղծւած դրութիւնը, Հայոց Ազգ. Խորհուրդը սեղմեց իր սիրտը եւ անողոք գի-

տակցութեամբ որոշեց վերջնականապէս ընդունել վերջնագիրը եւ նախաջել Հայաստանի անկախութիւնը, իրեն յանձնելով պատմութեան անաչառ դատաստանին:

Այո՛, մեր հանրապետութիւնը փոքր է ու նեղ իր սահմաններով. նա գրկել է իր ամենագնահատելի երկրամասերից ու չի կարող իր մէջ տեղաւորել ամբողջ ազգաբնակչութիւնը եւ կարծես թէ պայմաններ չունի անկախ գոյութեան համար: Բայց ես կարծում եմ, որ երկրի սահմանները քարացած չեն կարող մնալ միշտ. ես հաւատում եմ, որ մեր սահմանները կ'ընդարձակւեն կեանքի երկար-է օրէնքի ոյժով, մեր արդար և անվիճելի իրաւունքների պաշտպանութեամբ գրքաւորւած հողամասերի վերաբերմամբ եւ նոր բարեկամական դաշինքով Տանկաստանի եւ նրա դաշնակից պետութիւնների հետ, որոնց ներկայացուցիչները ներկայ են այստեղ: Մենք ընտրել ենք համաձայնութեան եւ խաղաղութեան ուղին, եւ ուզում եմ յուսալ, որ չենք սխալուում:

Մինչ այդ մենք կը կատարենք սրբութեամբ եւ անշեղ կերպով մեր այն պարտականութիւնները, որոնք բոլորում են խաղաղութեան դաշինքից: Թողնենք ապագայ հեռանկարները, յամենայն դէպս այսօր, այս տեղ առանց տատանումների եւ լիակատար վնասակարութեամբ մենք գցում ենք խաբիսը մեր պետական նաւի եւ դնում ենք հիմ-

քը պետական շէնքի, ձգտելով միշտ կատարելագործել նրան ի բարօրութիւն Հայաստանի հանրապետութեան բոլոր ազգութիւնների, իբրեւ գաւակների մէկ հարազատ մայր հայրենիքի»։*)

Նոյն ամուր հաւատքով ու լաւատեսութեամբ էր ներշնչւած Հայաստանի առաջին նախարարապետ Յ. Քաջազնունու կառավարական ճառը։

Յ. ՔԱՋԱԶՆՈՒՆՈՒ ԺԱՌԸ

Բացառիկ ծանր պայմանների մէջ է գործի անցել իմ կազմած կառավարութիւնը։ Նա կոչւած է իրականացնելու գործադիր իշխանութիւն մի պետութեան մէջ, որ դեռ նոր է ծնունդ առել եւ տակաւին դուրս չէ եկել իր կազմակերպման առաջին շրջանից։ Կառավարութիւնը չունի ոչ մի յեռաբան անցեալում, նա չի յաջորդում նախկին կառավարութեան, շարունակելու արդէն ընթացքի դրած պետական աշխատանքը. նա նոյն իսկ չի ժառանգում կենտրոնական իշխանութեան կարիքներին յարմարեցրած պատրաստի ապարատներ։ Նա հարկադրւած է սկսելու ամեն բան սկզբից. անձեւ փոսի եւ աւերակների կոյտից նա պետք է ըս-

(*) Ժառի վերջին ժառը, որ դուրս գործնական նշանակութիւն ունի, դուրս ենք թողնում։ Ս. Վ.

տեղծի կենսունակ եւ աշխատունակ մի մարմին։

Միւս կողմից կառավարութիւնը գտնում է երկիրը այնպիսի վիճակի մէջ, որի բնորոշ ման համար մի բառ կայ միայն — կատաստրոֆիկ։

Չորս տարի տեւող պատերազմը, մեծ յեղափոխութիւնը, ռուսական զօրքերի անկանոն նահանջը մեր սահմաններից, կայսրութեան տարալուծումը, պատերազմական ֆաշիստի վրա կրած մեր պարտութիւնները, տէրիսօրիաների կոորուստը, Անդրկովկասի բաժանումը անջատ պետութիւնների — այս խորին ցնցումները չէին կարող չբողմել իրենց ետեւից ահռելի հետքեր։ Տնտեսական կեանքի ու ֆինանսական դրութեան կատարեալ փայլաւոր, դադարում ապրանքների արդիւնաբերութեան եւ փոխանակութեան, զինամթերքների ծայր աստիճանականների բացակայութիւն կամ սոսկալի բան գութիւն, ներմուծման բացարձակ ընդհատում, երկաթուղային հաղորդակցութեան դադարում, երբեւեկութեան ուրիշ միջոցների պակասութիւն, ապա հարիւր հազարներով հաշուող անտուն եւ աննունդ գաղթականութիւն, անապահով կացութիւն սահմանների վրա եւ որպէս անխուսափելի հետեւանք այս բոլորի — անիշխանութիւն։ Ահա քեւ ինչպիսի ծանր պայմանների մէջ

կանչել է աշխատանքի իմ կառավարութիւնը:

Այս բացառիկ դրութիւնը նախորոշում է արդէն կառավարութեան բնոյթը: Նա չի կարող ձգտել բազմակողմանի ու լրիւ գործունէութեան, չի կարող ունենալ լայն ծրագիր եւ սահմանափակելու է ամենաանհրաժեշտ ու միանգամայն անյետաձգելի խնդիրներով:

Կասեցնել քայքայման պրօցէսը, հանել երկիրը անիշխանութեան վիճակից ու ստեղծել պետական շինարարութեան համար պայմաններ — ահա թէ ինչպէս է ըմբռնում իր կոչումը ներկայ կառավարութիւնը:

Համաձայն սրան, կառավարութիւնը գնելու է լուծման հետեւեալ խնդիրները.

Ա. ՆԵՐՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐՈՒՄ

1. Հաստատել երկրում տարրական իրաւակարգ, կեանքի ու գոյքի ապահովութիւն:

2. Բանալ հաղորդակցութեան նախապարհները անարգել երթ-եւեկութեան համար:

3. Վերականգնել պօստ-հեռագրական ու օրմալ հաղորդակցութիւն թէ երկրի մէջ եւ թէ հարեւան պետութիւնների հետ:

4. Եռանդուն միջոցների դիմել կարելոյն չափ մեղմացնելու պարենաւորման տագնապը:

5. Տնօրինել գաղթականների եւ փախըստականների վիճակը, մասամբ վերադարձրնել իրենց տեղերը, մասամբ տեղաւորել նոր վայրերում:

6. Նախապատրաստել Հայաստանի սահմանադիր ժողովի հաւաքումը կարելոյն չափով շուտ:

Բ. ՖԻՆԱՆՍՆԵՐԻ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐՈՒՄ

Հող պատրաստել սեփական դրամական սխստմի հիմքը դնելու համար: Ձեռնարկել անհրաժեշտ միջոցներ, որպէսզի երկիրը ապահովի դրամական նշաններով, վերականգնի արդիւնաբերական կեանքը եւ ապրանքների փոխանակութիւնը, ինչպէս նաեւ մըշակի հարկերի առողջ սխստմ:

Գ. ԱՐԴԱՐԱԴԱՏՈՒԹԵԱՆ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐՈՒՄ

Յարմարեցնել դատարանը երկրի քաղաքացիական իրաւահասկացման եւ իրաւական սովորոյթների պայմաններին, միաժամանակ մասնակից անելով քրէական դատավարութեանը ժողովրդի ներկայացուցիչներին:

Դ. ԶԻՆԻՈՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐՈՒՄ

Վերակազմել երկրի զինուորական ոյժերը, նպատակ ունենալով ստեղծել թւով ոչ մեծ, բայց ոգով ու կարգապահութեամբ ուժեղ բանակ:

Ե. ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐՈՒՄ

1. Ամրացնել օսմանեան կառավարութեան հետ հաշտութիւնը եւ բարի դրացիական յարաբերութիւններ հաստատել նրա հետ: Խստիւ կատարել այն քոյր պարտականութիւնները, որ մենք յանձն ենք առել օսմանեան կայսրութեան հանդէպ ու հետեւել, որ օսմանեան կառավարութիւնը իր կողմից անի նոյնը մեր վերաբերմամբ:

Մասնաւորապէս լուծել օսմանեան գործերի մեր երկրից դուրս բերելու հարցը եւ գաղթականների վերադարձը:

2. Ադրբէջանի եւ Վրաստանի հետ փոխադարձ համաձայնութեան գալով, լուծել Հայաստանի եւ այլ պետութիւնների սահմանների հարցը, հիմք ունենալով ազգագրական սկզբունքը, իբրեւ միակը, որ համապատասխանում է ռամկավար պետութիւնների ոգուն ու նպատակներին:

3. Լիկւիդացիայի ենթարկել, համաձայնութեան գալով Ադրբէջանի եւ Վրաստանի հետ, ընդհանուր հիմնարկութիւնները եւ գոյքը, որ մնացել են Անդրկովկասեան հանրապետութիւնից:

Այս է կառավարութեան ծրագիրը: Սա կարելի է անւանել պետութեան գոյութիւնը ապահովող ամենաանհրաժեշտ գրաւականների ծրագիր: Պարզ է, որ նա չի ընդգրկում երկրի բազմազան կարիքները իրենց ամբող-

ջութեամբ, որ նրա սահմաններից դուրս մընում են մի շարք շատ կարեւոր եւ արդէն հասունացած խնդիրներ: Բայց կառավարութիւնը չի դնում հերքի այդ խնդիրները, որովհետեւ նրանց լուծումը այսօրայ պայմանների մէջ համարու մէ անկարելի: Կառավարութիւնը չի ուզում սխալանքների մէջ գցել երկիրը լայն հեռանկարներով եւ անիրագործելի խոստումներով, չի ուզում վերցրնել իր վրա պարտականութիւններ, որոնց կատարումը վեր է իր ուժերից: Կառավարութիւնը համոզւած է, որ իր առաջադրած ծրագիրը մաքսիմումն է այսօրայ հնարաւորութեան: Կառավարութիւնը լարելու է իր ամբողջ ոյժն ու կարողութիւնը այդ մաքսիմումին հասնելու եւ յոյս ունի յաջողութեամբ լուծելու դրւած խնդիրների գոնէ մի մասը, եթէ իր կողմն ունենայ Խորհրդի անվերապահ վստահութիւնը ու գործօն աջակցութիւնը»:

Եւ Խորհուրդն ու կառավարութիւնը անցան գործի: Բառի իսկական առումով «անձեւ քառուկ եւ աւերակների կոյտից» երկիրը հետզհետէ սկսեց ձեւ ու կերպարանք ընդունել: Հազիւ չորս ամիս անցած արդէն «Կեանքի երկաթէ օրէնքի ոյժով» տաճիկները հեռացան Կովկասեան Հայաստանի սահմաններից: Կարսի եւ Նախիջևանի չըջանները նորից միացան մայր երկրին: Տաճիկների եւ գերմանացիների տեղը Անդրկովկասում բըռ-

նեցին անգլիացիները: Հետաւոր Ամերիկայից հասաւ հացը, եւ սովից ու համաճարակից կոտորուող ժողովուրդը թեթեւ շունչ քաշեց:

Անցնելով անհաշիւ դառնութիւնների, վշտի ու զրկանքների բովով՝ նա հետզհետէ ամբապնդեց այնքան, որ այլեւս համարձակ կարող էր կանգնել քաղաքական ասպարէզում եւ իր խօսքը ասել աշխարհին:

1919 թ. մայիսի 28ին Հայաստանի սահմաններում ապրող արեւմտահայ եւ արեւելահայ ժողովրդի անյողգողէ կամքով առաջին անգամ եւ պաշտօնապէս յայտարարեց Հայաստանի անկախութիւնը եւ երկու հատուածների միութիւնը, որ աննկարագրելի խանգալաւորութիւն առաջ բերեց ի սփիւռս աշխարհի ցրւած հայ ժողովրդի մէջ: Այս յայտարարութիւնն է իսկապէս այն վայրկեանը, որից Հայաստանի հանրապետութիւնը սկսեց գոյութիւն ունենալ եւ իրաւարանօրէն, մինչեւ այդ անկախութեան համար ամենակարեւոր հանգամանքը — ժողովրդի կամարտայայտութիւնը պահատում էր: Այդ օրւանից սկսած Անկախ եւ Միացեալ Հայաստան զաղափարը միտ ու արիւն ստացաւ եւ սեփականութիւն դարձաւ բոլոր հոսանքների եւ կուսակցութիւնների, որոնք կանգնած են Հայաստանի անկախութեան տեսակէտի վերայ:

Մայիսի 28ի օրը ամենանշանաւոր օրերից մէկն է մեր նորագոյն պատմութեան մէջ: Նոյնքան եւ աւելի նշանաւոր, որքան է օգ. 1-ը: Մինչդեռ օգոս. մէկը սկսեց ընդհանուր աղէտի շրջանում, գորշ տրամագրութեամբ ու կասկածներով, մայիսի 28ը ցընծութեան եւ ընդհանուր ոգեւորութեան օր էր: Ամենամեծ եւ ժողովրդական անխառն հրճանքով տօնեց այդ օրը ո՛չ միայն մայրաքաղաքում, այլ եւ երկրի բոլոր կողմերում: Հայաստանի խորհուրդը լրացեց 12 տաճկահայ պատգամաւորներով, եւ այդպիսով Հայաստանի երկու հատուածների միութիւնը զաղափար էր զաղափար լինելուց եւ դարձաւ իրականութիւն: Կոռուպարութիւնը ժողովրդին ուղղեց պատմական մի հրովարտակ, որ առաջ ենք բերում ամբողջութեամբ:

«Հայաստանի ամբողջութիւնը վերականգնելու եւ ժողովրդի լիակատար ազատութիւնն ու բարգաւաճումն ապահովելու համար Հայաստանի կառավարութիւնը, համաձայն բովանդակ հայ ժողովրդի միահամուռ կամքի եւ ցանկութեան, յայտարարում է, որ այսօրւանից Հայաստանի բաժան-բաժան մասերը մշտնջնապէս միացած են իբրեւ անկախ պետական միութիւն:

Ուղիղ մի տարի առաջ ռուսահայերի համագումարից ընտրւած Հայոց Ազգային խորհուրդը յայտարարեց իրեն Անգրկովկաս

եան հայկական գաւառների բարձրագոյն իշխանութիւն: Ազգային հորհրդի կազմած կառավարութիւնն այդ ֆաղափական ակտի մասին պաշտօնապէս պետութեանց ներկայացուցիչներին յայտնելուց յետոյ, այս մի տարւայ մէջ փաստօրէն հաստատել է իր իշխանութիւնն անդրկովկասի հայկական գաւառներում:

1919 թ. փետրւար ամսին երեւան ֆաղափում կայացած Արեւմտահայ երկրորդ Համագումարը հանդիսաւոր կերպով յայտարարեց, որ նա Հայաստանը միացեալ եւ անկախ է նանաչում:

Այժմ, Անդրկովկասում եւ Օսմանեան կայսրութեան սահմաններում գտնւած պապենական հայկական երկիրների միացման եւ անկախութեան այս ակտը կատարելով՝ Հայաստանի կառավարութիւնը յայտարարում է, որ միացեալ Հայաստանի պետական ձեւն է՝ միակալար Հանրապետութիւն եւ որ ինքը հանդիսանում է միացեալ Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը:

Այսպիսով, ներկայումս Հայաստանի ժողովուրդն է իր ամբողջացած հայրենիքի գերագոյն տէրն ու տնօրէնը, եւ Հայաստանի Պարլամենտն ու կառավարութիւնը հանդիսանում են միացեալ Հայաստանի ազատ ժողովուրդը շաղկապող բարձրագոյն օրէնսդիր եւ գործադիր իշխանութիւնը:

Հայաստանի կառավարութիւնը սոյն ակտը հրատարակում է 1919 թ. Ապրիլի 27-ին Պարլամենտի որոշմամբ կառավարութեանը տրւած յատուկ լիազօրութիւնների հիման վրա:

Նախարարների հորհրդի Նախագահի եւ Արտաքին գործերի նախարարի պաշտօնակատար
Ա.Լ. ԽԱՏԻՍԵԱՆ

Ներքին գործերի նախարարի պաշտօնակատար
Ս. ՄԱՆԱՍՍԵԱՆ

Զինուորական նախարար Գեներալ-Մայոր
Գ. ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ

Արդարադատութեան նախարարի պաշտօնակատար Յ. ԶՄԵԿԵԱՆ

Հանրային կրթութեան նախարար
Գ. ՄԵԼԻԻՔ ԴԱՐԱԳՕԶԵԱՆ

Խնամատարութեան նախարար
Ս. ԹՈՐՈՍԵԱՆ

Պարենաւորման նախարար
Գ. ՎԵՐՄԻՇԵԱՆ

Ֆինանսների նախարարի պաշտօնակատար
Գ. ԶԱՂԵԹԵԱՆ

Գործերի կառավարիչ Գ. ԽԱՏԻՍԵԱՆ
1918 թ. Մայիսի 28ին, Երեւան ֆաղափ:

Այս ակտով փախուած է Հայաստանի հանրապետութեան պատմութեան առաջին շրջանը եւ այնուհետեւ դալիս է մի նոր շրջան, երբ քայլ առ քայլ, յամառ աշխատանքով ամրացուած են հիմքերը պետութեան եւ

ջնջւում են սահմաններն ու հատւածային նշանները հայ ժողովրդի սրտում: Հայաստանի պարլամենտը, որ ընտրւեց Հայաստանում ապրող բոլոր քաղաքացիներից անխտիր եւ սր կեանքի կոչւեց նոյն թւի օգոստոսէկին, վերջնական նւիրադործումը եղաւ մայիսի 28ի ակտի:

Չկան այլեւս բռնաւորի ձեռքով դժւած սահմանները, չկան տաճկահայեր եւ ուստահայեր — կայ Անկախ եւ Միացեալ Հայաստանի ժողովրդավար հանրապետութիւնը միայն՝ իր ազատ եւ հաւասար քաղաքացիներով:

Հայաստանի Ազգային գրադարան

NL0422456

